

АСТРОНОМІЧНІ ТЕРМІНИ В СЛОВНИКУ ВОЛОДИМИРА ЛЕВИЦЬКОГО «МАТЕРІЯЛИ ДО ФІЗИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ»

© Андрусішин О. М., 2012

У статті розглянуто функціонування астрономічних термінів у словнику Володимира Левицького «Матеріяли до фізичної термінології», описано їхню структуру, походження, творення.

Ключові слова: українська мова, астрономічний термін, номен, термінний словник, однослівний термін, термінне словосполучення, Володимир Левицький.

In the article it is considered the functioning of astronomical terms in the dictionary by Volodymyr Levytsky «Materials to physical terminology», described their structure, origin and creation.

Keywords: Ukrainian language, astronomical term, nomen, terminological dictionary, one-word term, term phrase, Volodymyr Levytsky.

Українська астрономічна термінологія на науковому ґрунті почала розвиватися в другій половині XIX століття. Одним із перших упорядників українських астрономічних термінів був авторитетний український математик та фізик, член Наукового товариства імені Шевченка у Львові Володимир Левицький. У 1902 році він опублікував четверту частину словника «Матеріяли до фізичної термінології», яка мала назву «Акустика і оптика. Астрономія і космографія» [1]. Матеріали до астрономічної термінології, що вийшли друком у Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ, можна вважати першим українським термінним словником із астрономії.

Мета статті – проаналізувати українські астрономічні терміни, зібрані в цьому словнику, описати структуру цих термінологічних одиниць, їхнє походження, творення.

Словник Володимира Левицького «Матеріяли до фізичної термінології» є перекладною термінною лексикографічною працею, де поряд із українськими термінами та терміносполуками зафіксовано їх німецькі відповідники. Словник подає 391 астрономічну одиницю, з яких 210 – композити. Лексикографічні матеріали охоплюють терміни та номени, перші з яких у словнику переважають. Усі терміни та терміносполуки розміщено в алфавітному порядку, синоніми подано в круглих дужках. Правопис слів у словнику «Матеріяли до фізичної термінології» відрізняється від сучасних правописних норм, тому терміни подаватимемо, зберігаючи авторське написання.

У словнику Володимира Левицького функціують три структурні типи астрономічних термінів: прості терміни, складні терміни (композити) та складені терміни (термінні словосполуки).

Серед простих однослівних термінів переважають іменники, наприклад: *азимут, аномалія, астероїд, афель, болід, зеніт, зьвізда, кометник, люнета, метеор, метеорит, місяць, овид, планета, полудне, стовп, телескоп*. Термінами також є прикметники: *віковий, вспятний, зенітальний, кульмінаційний, мраквинний, наворотний (періодичний), озьвіздлений, паралактичний*, що функціують самостійно, а не лише в складі терміносполук.

Прості однослівні терміни здебільшого утворені морфологічним способом – за допомогою суфіксів, наприклад, *видимість, віковий, екваторіял, мраквинний, рівник* та префіксів: *всхід, захід, півкуля, північ, противага*.

У словнику зафіксовано й однослівні номени, утворені лексико-семантичним способом. Це номенклатурні власні назви, утворені від: **власних назв** (*Андромеда, Венера, Геракл, Гидра, Гіяди, Касіопея, Кефей, Марс, Меркур, Нептун, Пегаз, Перзей, Сатурн, Уран, Юпітер*), **назв тварин**

(*Баран, Бик, Вуж, Дельфін, Жирафа, Заяць, Змії, Квочка, Кентавр, Кит, Крук, Лебедь, Лев, Лис, Лоша, Медведюк, Орел, Рак, Риби, Рись, Ящірка*), **назв предметів** (*Щит, Стріла, Чаша*), **назв професій чи роду занять** (*Стрілець, Водолій, Воляр, Візник, Кометник, Косарі*).

Невеликий відсоток становлять терміни-композити (складні терміни), що з'явилися внаслідок основокладання. Прикладами є поєднання двох твірних українських елементів: *зв'яздозбір, рівноденне, рівнолежник* або двох чужомовних терміноелементів: *альтазімут, астроляб, астрофізика, астрофометр, геліометр, діплейдоскоп, космологія, сидеростат, тахиметр, теодоліт, фотосфера, хромосфера, хронометр*.

Продуктивним способом поповнення термінології є аналітичний спосіб, в основу якого покладено творення складених номінацій – терміносполук. «Це зумовлено потребою уточнення наукових понять, а терміни-словосполучення, на відміну від термінів-однословів, виявляють більшу здатність до конкретизації значень завдяки залежним словам. Утворення термінних словосполучень є характерною особливістю термінології та наукового стилю загалом» [3, с. 65]. «Саме у терміносполученнях відображається вся комплексно-структурна складність відповідної наукової сфери. Термін-словосполучення характеризується системністю, наявністю дефініції, відсутністю експресії, стилістичною нейтральністю» [2, с. 193].

Незалежно від лінійної довжини та лексико-граматичного категорійного складу терміносполучення функційно виражає одне термінологічне значення. Терміни-словосполучення чітко позначають родо-видові відношення між поняттями: *астрономічний знаряд, бігунове коло, відосередня аномалія, горішня кульмінація, зимова перемога сонця, зв'яздна купа, літня перемога сонця, місячний красвид, нитковий мікрометр, описова астрономія, перстенева затьмінє, перстеневи гори на місяці, попелясте світло місяця, рівникова висота, світляна смуга на місяці, сонічний годинник, сповидна величина, сповидна дорога, фотографічна знімка*.

Для астрономічної терміносистеми характерні двокомпонентні терміносполуки. Вони побудовані за моделями підрядної залежності компонентів шляхом узгодження: *геоцентричне положенє, деферентне коло, жмуткова протуберанця, зведена довжина, наворотна комета, перехідний знаряд, повне затьмінє* та керування: *бігун екліптики, блиманє зв'язд, коло перемоги, корона сонця, рій метеоритів*.

Серед терміносполук переважають терміни, які складаються із прикметника та іменника чи двох іменників, наприклад: **прикметник + іменник**: *астрономічний знаряд, бічна рефракція, відосередня аномалія, геоцентричне положенє, земна вісь, зв'яздисте небо, зв'яздовий день, індексова похибка, місячний красвид, наворотна комета, описова астрономія, полуденникова люнета, рівниковий годинник, сповидна величина, тропічний місяць, фотографічна знімка, штучний овид, іменник + іменник: *бігун неба, блиманє зв'язд, визначенє положеня, громада зв'язд, затьмінє місяця, коло перемоги, корона сонця, круг положеня, лінія апсидів, накриванє зв'язд, означенє часу, параякса висоти, помір землі, рівнанє часу, рій метеоритів, сітка трикутників, спад метеоритів, точка збіжності, шруба уставленя*. До складу терміносполук, утворених поєднанням двох іменників, крім загальних назв, можуть входити власні назви, творячи такі найменування: *віддалене Сірія, закон Кеплера, закон Ньютона, Корабель Арго, перстень Сатурна, рік Плятона, хмара Мателяна*. Такі терміносполуки не є продуктивними в астрономічній термінології.*

У словнику Володимира Левицького зафіксовано декілька термінних словосполучень, побудованих за моделями: **дієслово (дієприкметник) + іменник**: *зіступаючий узол, падаюча зв'язда, підступаючий узол, притискаюча шруба, справляюча шруба* та **іменник + прислівник**: *краянє в зад (в геодезії), краянє в перед (в геодезії)*. У словнику, як показують наведені вище приклади, зафіксовано терміни з активними дієприкметниками теперішнього часу на -уч(ий), -ач(ий), які, з погляду культури української мови, не можна вважати за нормативні.

Двокомпонентні терміносполуки поряд із термінами-іменниками становлять основу астрономічної термінології, їх найбільше серед терміносполук. Найпродуктивнішими є два типи терміносполук (прикметник + іменник та іменник + іменник), інші – малопродуктивні.

Трикомпонентні словосполуки виникають шляхом ускладнення двокомпонентних словосполук і мають таку будову: **прикметник + іменник + іменник**: *зимова перемога сонця, літня перемога*

сонця, перстеневи гори на місяцю, попелясте світло місяця, прямовісне коло висоти, радіаційна точка вилету, світляна смуга на місяці, дієслово (дісприкметник) + прикметник + іменник: падаючі наворотні зьвізди, падаючі часові зьвізди, прикметник + прикметник + іменник: сонічний дійсний час, сонічний середний час. Такі тричленні структури ускладнені прикметниками та дісприкметниками, що уточнюють та деталізують термінні двоскладні терміносполуки.

Отже, велика кількість різноманітних моделей терміносполук дає змогу називати різні складні поняття. Термінні словосполучення, на відміну від однослівних термінів, мають конкретніше значення завдяки залежним словам, які уточнюють значення відповідної термінолексеми.

Українська астрономічна термінологія, зафіксована в праці Володимира Левицького, неоднорідна й за походженням. У складі астрономічної термінології є назви, що виникли на питомому ґрунті, наприклад: *вершок, видимість, відклоненє, заколот, затьміне, захід, злученє, зьвізда, мітла, молодик, наклоненє, накриванє зьвізд, означенє часу, піднесенє просте, півповня, підстава, повня, полудне, поміченє, протиставленє, рівнанє часу, рівник, рівноденнє, сонце, сплющенє, управильненє, уставленє*. Як видно із прикладів, багато слів мають рису тогочасного західноукраїнського варіанта української літературної мови – у називному відмінку іменники середнього роду замість закінчення -а вжито із закінченням -е, а кінцевий приголосний основи перед закінченням не подовжується.

Чимало термінолексем є запозиченими. Найбільше запозичених назв – із грецької мови: *аероліт* (ἀήρ – повітря + λίθος – камінь), *аномалія* (ἀνωμαλία – нерівність, відхилення), *апогей* (ἀπο – префікс, що означає віддалення, відокремлення + γῆ – земля), *апсида* (ἀψίς (ἀψίδος) – дуга), *астероїд* (ἀστεροειδής – зіркоподібний, зоряний), *астроляб* (ἄστρον – зоря + λαβή – хапання), *астрофізика* (ἄστρον – зоря + φύσις – єство, природа), *астрофотометр* (ἄστρον – зоря + φотометр (φῶς (φωτός) – світло, μέτρον – міра)), *болід* (βολίς (βολίδος) – металевий спис), *геліометр* (ἥλιος – Сонце + μέτρον – міра), *гороскоп* (ὥροσκόπος, від ὥρα – час, тривалість + σκοπέω – дивлюсь), *геодезія* (γεωδαισία, від γῆ – земля + δαίω – поділяю), *геоїд* (γῆ – земля + εἶδος – вигляд), *гномон* (γνώμων – знавець), *екліптика* (ἐκλειπτική – затемнення), *епіцикл* (ἐπι – префікс, що означає перебування над чимось або на чомусь + κύκλος – круг, коло, круговерть), *епоха* (ἐποχή – зупинка, затримка), *ефемериди* (ἐφημερίς (ἐφημερίδος) – щоденник), *зодіак* (ζωδιακός (κύκλος) – коло із зображень тварин), *комети* (κομήτης – волохатий, від κόμη – волосся), *космогонія* (κοσμογονία – походження світу), *космографія* (κοσμογραφία – опис світу), *космологія* (κοσμος – Всесвіт + λόγος – слово, вчення), *метеор* (μετέωρος – той, що перебуває зверху, у повітрі), *метеорит* (μετέωρος – той, що перебуває вгорі, у повітрі), *мікроскоп* (μικρος – малий + σκοπέω – спостерігаю, розглядаю), *паралекса* (παράλλαξις – відхилення), *перітей* (περι – префікс, що означає навколо, кругом + γῆ – земля), *планета* (πλανήτης – блукаючий), *планетоїд* (πλανήτης – блукаючий + εἶδος – вигляд), *сизигія* (συσυγία – з'єднання, зв'язок), *тахиметр* (τάχος – швидкість + μέτρον – міра), *телескоп* (τηλεσκόπος – далекоглядний), *теодоліт* (θεόδοιμα – розглядаю + δολιχός – довгий), *фаза* (φάσις – поява), *фотосфера* (φῶς (φωτός) – світло + σφαῖρα – м'яч, куля), *хромосфера* (χρῶμα (χρώματος) – колір, фарба + σφαῖρα – м'яч, куля), *хронометр* (χρόνος – час + μέτρον – міра). Як видно із прикладів, маємо однослівні запозичення й запозичення, що поєднують у собі два грецькі корені. Зафіксовано запозичення і з латинської мови: *грануляція* (granulum – зернина, зернятко), *евекція* (evectio – відхилення, від eveho – підіймаю), *елемент* (elementum – первісна речовина), *календар* (calendarium – боргова книжка), *квадрант* (quadrant (quadrantis) – чверть, четверта частина), *квадратура* (quadratura – надання квадратної форми), *констеляція* (co – префікс, що означає об'єднання, спільність + stella – сузір'я), *кульмінація* (culmen (culminis) – вершина), *лібрація* (libro – розгойду), *нутація* (nutatio, від nuto – коливаю), *обсерваторія* (observo – спостерігаю, уважно слідкую), *прецесія* (praecessio – передування), *рефлектор* (reflecto – вигинаю, відбиваю), *рефрактор* (refractor, від refringo – заломлюю), *телюріум* (tellus (telluris) – Земля), *триангуляція* (triangulum – трикутник). Декілька термінів запозичено з арабської мови: *азимут* (ас-сумут, від ас-самт – шлях, напрям), *альгідада* (аль-ідада – лінійка), *альмукантарат* (аль-мукантарат, від кантара – вигинати дугою). Через посередництво французької мови в українську астрономічну термінологію увійшли такі терміни: *екваторіал* (франц. équatorial, від лат. aequator – рівнодільник), *зеніт* (франц. zénith, від араб. земт – шлях, напрям), *колюр* (франц. colure, від грец. κόλουρος – безхвостий), *люнета*

(lunette, зменш. від lune – Місяць). Серед запозичень в астрономічній терміносистемі зафіксовано й номени, зокрема із грецької мови – назви сузір'їв, планет: *Андромеда* (Ἀνδρομέδη), *Геракль* (Ἡρακλῆς), *Касіопея* (Κασσιόπεια), *Кентавр* (Κένταυρος), *Кефей* (Κηφεύ), *Оріон* (Ὠρίων), *Пегаз* (Πήγασος), *Персей* (Περσεύς), *Плеяди* (Πλειάδες), *Уран* (Οὐρανός); із латинської мови – назви планет: *Венера* (Venus (Veneris)), *Еридан* (Eridanus), *Марс* (Mars), *Меркур* (Mercurius), *Нептун* (Neptunus), *Сатурн* (Saturnus), *Юпітер* (Juppiter). Ці власні назви українська астрономічна термінологія засвоїла з дещо зміненим граматичним оформленням.

Отже, астрономічна термінологіка, що міститься в четвертій частині «Матеріалів до фізичної термінології» Володимира Левицького, представлена різноманітними термінами та терміносполуками, серед яких переважають однослівні терміни-іменники та двокомпонентні терміносполуки, утворені за моделями: прикметник + іменник та іменник + іменник. Багато термінів утворено на питомому ґрунті, однак є й чимало запозичень із інших мов (найбільше із грецької та латинської). Отже, словник Володимира Левицького – перша термінографічна праця з астрономії, що відображає активний розвиток астрономічної термінології наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

1. *Левицький В. Акустика і оптика. Астрономія і космографія. – Ч. 4. / В. Левицький // Матеріяли до фізичної термінології: Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Л., 1902. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 1–12.* 2. *Місник Н. Аналітичні терміни у складі термінології клінічної медицини / Наталія Місник // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. 4 / [відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 193–194.* 3. *Процик І. Аналітична деривація в українській фізичній термінології / Ірина Процик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології». – 2000. – № 402. – С. 65–70.* 4. *Словник іношомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука] – К. : Головна редакція УРЕ, 1977. – 776 с.*